

BANKLARARO TO‘LOV TIZIMINI RAQAMLI IQTISODIYOTDAGI ROLINI OSHIRISH CHORALARI

Amonov Alisher Rajab o‘g‘li

Toshkent moliya instituti

“Bank ishi” kafedrasida o‘qituvchisi

aliseramonov2@gmail.com

+998913383394

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi: 24-sentabr 2023-yil

Tasdiqlandi: 26-sentabr 2023-yil

Jurnal soni: 8

Maqola raqami: 10

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.802>

KALIT SO‘ZLAR/ Ключевые слова/

keywords

to‘lov tizimi, naqdsiz pul o‘tkazmalari, bank tizimi, to‘lov tizimi ishtirokchilari, to‘lov topshiriqnomasi, to‘lov talabnomasi, inkasso topshiriqnomasi, memorial order, akkreditivga ariza, hisob-kitob cheki.

ANNOTATSIYA

Bugungi kunda korxonalar, tashkilot, kichik biznes va tadbirkorlik subyektlarining salmog‘i ortib bormoqda. Bunday holatda esa tijorat banklarimiz tomonidan taqdim etilayotgan arzon bo‘lgan moliyaviy xizmatlarga talab ortmoqda. Maqolada banklar to‘lov tizimidagi naqdsiz pul o‘tkazmalarini takomillashtirish to‘g‘risida so‘z yuritilgan hamda tegishli xulosalar berilgan.

Kirish. Iqtisodiyotni raqamlashtirishda bank tizimi va to‘lov tizimi islohotlarini amalga oshirish hamda mijozlarga qulaylik yaratish maqsadida yurtimizda elektron bank xizmatlarini ko‘rsatish dolzarb masalalardan hisobladi. Bu borada o‘zbekiston respublikasi prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020–2025-yillarga mo‘ljallangan o‘zbekiston respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi pf-5992-sonli farmoni qabul qilinishi orqali xo‘jalik yurituvchi subyektlarining to‘lov xizmatlaridan tun-u kun foydalana olishini ta‘minlash maqsadida barcha tijorat banklarini 24/7 rejimida ishlovchi banklararo lahzali to‘lovlar tizimiga ulash, masofaviy bank to‘lovlari hajmini 90 foizgacha oshirish oldinga maqsad qilib olindi. Moliyaviy xizmatlarning ommabopligini oshirish orqali aholi va tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan, yetarli darajada xizmat ko‘rsatilmayotgan segmentlar (kam daromadli jismoniy shaxslar, qishloq aholisi, mikrofirma va kichik korxonalar) uchun bankning bazaviy xizmatlaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirish nazarda tutildi.

McKinsey tashkilotining ma‘lumotiga ko‘ra, “jahondagi barcha naqd pullar orqali to‘lovlarning ulushi 2020-yilda 2019-yilga nisbatan 16 foizga kamayishi orqali naqd pulsiz o‘tkazmalarning 6 foizga oshishi iqtisodiyotda kontaktsiz va elektron hamyonlar orqali to‘lovlar tushumining kengayishi hisobiga yuzaga keldi”¹. Raqamli iqtisodiyotning rivojlanib borishi, to‘lov tizimi orasidagi raqobatning kuchayishi banklarda to‘lov tizimini doimiy ravishda takomillashtirib borishlari zarur hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Izlanishni shu soha olimlarining iqtisodiy adabiyotlarda to‘lov tizimi to‘g‘risidagi bildirgan fikrlarini o‘rganishdan boshlaymiz. To‘lov tizimi-to‘lovlarni to‘lov tizimining operatori, to‘lov tizimi ishtirokchilari va (yoki) to‘lov tashkilotlarining to‘lov tizimi operatori tomonidan belgilangan to‘lov tizimining tartib-taomillarini, infratuzilmasini va qoidalarini qo‘llash vositasida hamkorlik qilish yo‘li bilan amalga oshirishni ta‘minlaydigan munosabatlar majmuyidir².

Xorijiy iqtisodchi olim o.i. lavrushin to‘lov tizimi iqtisodiy faoliyat jarayonida yuzaga keladigan qarz majburiyatlarining bajarilishini qonunchilik orqali taritbga solinadigan elementlar yig‘indisidan iboratdir³ deya tariflagan bo‘lsalar.

Mahalliy iqtisodchi h.u. rahimova mamlakat to‘lov tizimini pul vositalarining uzluksiz harakatini ta‘minlovchi va bozor subyektlari o‘rtasidagi shartnoma majburiyatlari bajarilishiga yordam beruvchi ixtisoslashgan institutlar, to‘lov-hisob mexanizmlari va prinsiplari yig‘indisidir⁴ deb ta‘rif berganlar.

Z.a. umarov mamlakat to‘lov tizimi – to‘lov infratizimi a‘zolari o‘rtasida belgilangan qoidalar asosida pul vositalarining uzluksiz harakatini va axborot texnologiyalari vositasida iqtisodiy sub‘yektlarning o‘zaro majburiyatlarini bajarilishini ta‘minlovchi munosabatlar majmuyidir. To‘lov tizimlarida pulning barcha funksiyalari chiqadi⁵.

Tadqiqot metodologiyasi. O‘zbekiston respublikasida tolov tizimi asosan tijorat banklari orqali yuridik shaxslar va jismoniy shaxslarga naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiriladi. Bu esa banklarimizning shanba va yakshanba kunlari ish faoliyatini olib bormasliklari mijozlarga birmuncha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi hamda banklarimizning daromadiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta‘sir ko‘rsatadi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida banklarimiz to‘lov tizimlarini 24/7 ishlatishning zamonaviy usullardan foydalanishlari orqali mijozlar ishonchini yanada mustahkamlaydilar.

Ushbu maqolada tadqiqotning taqqoslash, umumlashtirish, isbot, kuzatish, o‘lchash va to‘liq induksiya metodlaridan foydalanilgan. Ushbu metodlar natijalarini quyidagi tahlil va natijalarda ko‘rishimiz mumkin.

Natijalar va muhokama. Bank xizmatlarini ko‘paytirish, rivojlantirish, xizmat ko‘rsatish sifati va ishonchligini oshirish bank tashkiliy tuzilmasini isloh qilishni talab qiladi. Jahon amaliyotidan ma‘lumki bunday vazifalarni yechishning samarali vositasi zamonaviy bank avtomatlashtirilgan axborot texnologiyalari va tizimlari hisoblanadi. Markaziy bank ularning o‘zbekiston banklarida muvaffaqiyatli joriy etilishini ta‘minlab, bank ishi darajasi xalqaro andozalarga muvofiq bo‘lishiga intilmoqda. Ulardan asosiy banklarda axborot hisoblash tarmoqlarini yaratish yagona banklararo tarmoqqa ulanish elektron to‘lovlarni joriy etish, shuningdek, vakillik hisobvaraqlari va buxgalteriya hisobini boshqarishni avtomatlashtirish, dasturiy mahsulotlarni qonuniylashtirish to‘rtinchi avlod operatsion tizimlarini ishga tushirishdan iborat.

¹ The 2021 McKinsey Global Payments Report, 2021-pp. 7-8.

² O‘zbekiston Respublikasining “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida” gi 2019-yil 1- noyabrda O‘RQ-578-sonli Qonuni.

³ Банковское дело: учебник. Лаврушин О.И. и др. – издание – М.: КПОРУС, 2011. -366 с.

⁴ Рахимова Х.У., “Организация и развитие платёжной системы Республики Узбекистан” автореферат диссертация канд.экон. наук, Банковско-финансовая акад.ПУз.2006 г.

⁵ “To‘lov tizimi va bank xavfsizligi”: O‘quv qo‘llanma (barcha bakalavr ta‘lim yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalar uchun) Z. A. Umarov va b. -T.: “Tahririy Nashriyot”, 2023 y.

**2020–2022-yillarda Markaziy bankning Anor tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar to'g'risida banklar kesimida ma'lumot⁶
(to'lovlar summasi mlrd. so'mda).**

№	Bank nomi	2020-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar		2021-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar		2022-yil davomida amalga oshirilgan tranzaksiyalar	
		soni	summasi	soni	summasi	soni	summasi
1	TIF Milliy banki AJ	736 527	23 597	1 458 406	57 030	1 937 174	74 028
2	"O'z sanoatqurilishbanki" ATB	627 779	21 090	1 213 358	52 187	1 415 273	65 081
3	"Asakabank" AJ	294 706	9 547	616 595	23 371	713 023	40 786
4	"Kapitalbank" ATB	45 494	2 560	650 120	17 280	871 935	35 417
5	CHEKI "Hamkorbank" ATB	659 971	13 338	1 237 492	26 643	1 217 549	32 919
6	"Orient-Finans" XATB	213 371	8 165	550 193	20 587	679 671	26 295
7	"Trastbank" XAB	271 351	7 386	673 351	17 592	786 051	22 847
8	AT "Xalq banki"	409 865	5 991	1 185 964	14 702	1 454 464	19 574
9	ATB "Qishloq qurilish bank"	304 388	4 510	1 211 969	11 198	2 222 338	19 031
10	"ASIA ALLIANCE BANK" ATB	234 384	5 437	468 069	12 038	517 456	17 456
11	"Ipoteka-bank" ATIB	123 750	3 087	387 638	11 521	453 357	14 996
12	"Aloqabank" ATB	300 552	4 963	426 697	10 103	1 279 010	14 740
13	"Mikrokreditbank" ATB	454 637	4 499	913 634	8 250	922 865	11 516
14	"Turonbank" ATB	238 767	4 417	458 252	9 779	335 350	7 896
15	ATB "Universal bank"	68 627	2 289	185 845	4 970	228 655	7 700
16	"Agrobank" ATB	40 357	1 178	95 321	3 165	245 040	6 882
17	"Ipak yo'li banki" AITB	26 998	658	109 936	3 567	162 476	6 045
18	CHEKI "Invest Finance Bank" ATB	2 572	235	16 870	2 044	23 713	5 140
19	"Anor bank" AJ	-	-	19 413	1 056	58 098	4 376
20	"Davir-bank" XATB	40 813	626	84 674	1 682	112 729	3 292
21	Boshqa banklar	276 552	4 708	327 763	7 017	1 978 839	10 385
	Jami	5 371 461	128 281	12 291 560	315 780	17 615 066	446 402

Axborotlashtirilgan axborot tizimlari va texnologiyalaridan foydalanish bank bo'limlari o'rtasida yaqin aloqalarga erishish imkonini beradi. Umumiy axborot tizimini joriy etish bank va uning filiallari ahvolini aniq baholash imkonini beradi, shuningdek, qarorlar qabul qilish tezkorligini oshiradi. Biroq, bu imkoniyatlarni amalga oshirish banklardan katta urinishlarni talab qiladi.

Bankning aktiv va passiv mablag'larining qoldig'i qanchalik yuqori bo'lsa, shuningdek, pul o'tkazmalari hajmi qanchalik katta bo'lsa to'lov o'tkazmalari bilan bog'liq ishlar shu darajada yuqori bo'ladi. Axborot texnologiyalarini joriy qilishda xorijiy banklar texnologiyasi juda qo'l keladi.

Mamlakatimiz korxon va tashkilotlari soni oxirgi besh yillikda 1.8 barobarga oshdi, ya'ni 2019-yilda korxon va tashkilotlari soni 323517 tani tashkil etgan bo'lsa 2023-yilga kelib bu ko'rsatkich 592371 ta ga yetdi. Bu esa banklarimizning to'lov tizimiga bo'lgan talab yanada ortishidan dalolat beradi. Shu sababli banklarimiz naqd pulsiz hisob-kitoblarni yanada takomillashtirish choralarini ko'rishlari zarur.

Yuqoridagidan ko'rish mumkinki, oxirgi uch yillikda to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar yuqori darajadagi o'sish

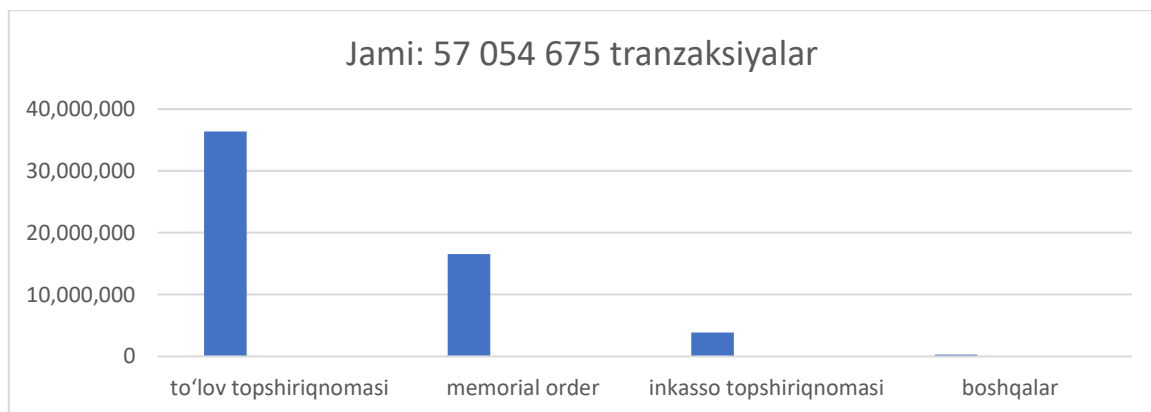
tendensiyasini ko'rishimiz mumkin. 2020-yil davomida 5 371 461 ta o'tkazmalar amalga oshirilgan bo'lsa, 2022-yilga kelib bu ko'rsatkich 3,3 barobarga oshib 17 615 066 taga yetganligini ko'rishimiz mumkin.

To'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar summasi oxirgi uch yillikda 3.5 barobarga oshganini ko'radigan bo'lsak, korxon va tashkilotlar sonining ortib borishi bank tizimidagi o'tkazmalarga to'g'ri proporsional tarzda ta'sir o'tkazmoqda.

O'zbekiston Respublikasi hududida tijorat banklari to'lovlarni amalga oshirishda quyidagi to'lov hujjatlaridan foydalanadilar:

- to'lov topshiriqnomasi;
- to'lov talabnomasi;
- inkasso topshiriqnomasi;
- memorial order;
- akkreditivga ariza;
- hisob-kitob cheki

Hozirgi kunga kelib banklarimiz tomonidan hisob-kitob chekidagi foydalanish to'xtatilgan.

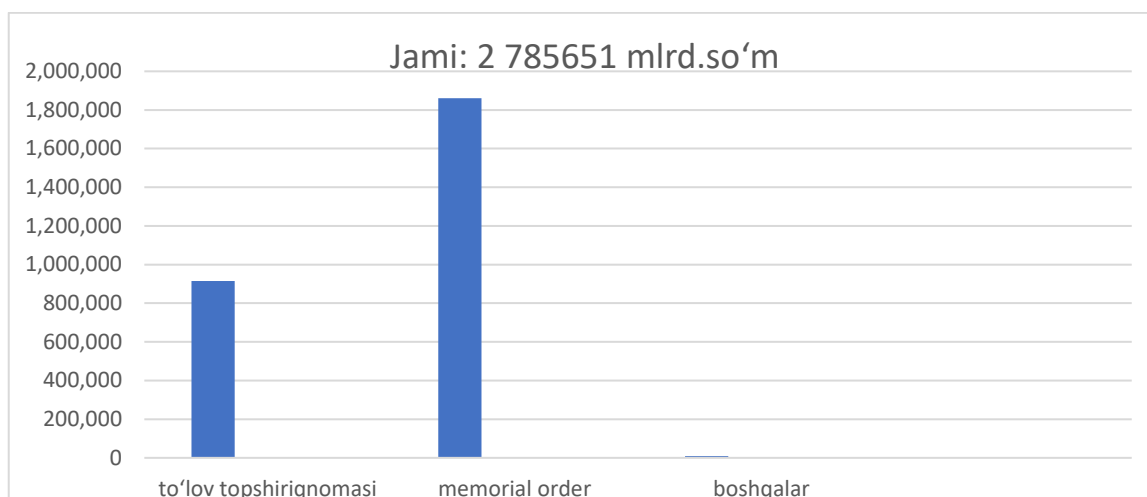
1-rasm. Markaziy bankning banklararo to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni⁷.

2021-yil 1-yanvardan 2022-yil 1-yanvargacha banklarimiz tomonidan 57 054 675 ta to'lov tizimi orqali tranzaksiyalar amalga oshirilgan. Bunda asosiy o'tkazmalar to'lov topshiriqnomasi orqali amalga oshirilgan bo'lib jami o'tkazmalarning 63.7 foizini, ya'ni

36 353 856 ta tranzaksiyani tashkil etgan bo'lsa. Akkreditivga ariza hamda to'lov talabnomasi esa 269 435 ta o'tkazmalar orqali eng kam ya'ni jami o'tkazmalarning 0.5 foizini tashkil etmoqda.

⁶ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/interbank/> - Markaziy bank sayti ma'lumotlaridan foydalanib muallif tomonidan tuzildi.

⁷ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/payment-documents/> - Markaziy bank ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

2-rasm. Markaziy bankning banklararo to'lov tizimi orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalarning summasi⁸.

2022-yil 1-yanvar holatiga ko'ra banklararo to'lov tizimi orqali jami 2 785 651 mlrd.so'mlik tranzaksiyalarning amalga oshirilgan bo'lib, bunda eng ko'p summa 1 861 266 mlrd.so'm memorial orderga to'g'ri kelmoqda, ya'ni jami o'tkazmalarining 66.8 foizini tashkil etmoqda. To'lov topshiriqnomasi orqali esa 914 879.6 mlrd.so'mlik o'tkazmalar amalga oshirilgan bo'lib jami o'tkazmalarining 32.8 foizini tashkil etmoqda. to'lov talabnomasi, inkasso topshiriqnomasi va akkreditivga arizalar jami o'tkazmalarining 0.3 foiz ulushini tashkil etmoqda. Bundan ko'rinadiki banklarimiz tomonidan amalga oshirilgan o'tkazmalarining asosiy qismi bitta to'lov hujjatidan memorial order orqali amalga oshirilmog'da.

Bugungi kunda O'zbekistonda zamonaviy bank tizimi infratizimini rivojlantirish Markaziy bank oldidagi muhim masalalardan biridir, lekin shunga qaramasdan qisqa vaqt mobaynida respublikamizda yuqori samaradorlikka ega bo'lgan ma'lumotlar uzatish va to'lov o'tkazishni zudlik bilan amalga oshiruvchi zamonaviy banklararo to'lov tizimi shakllandi. hozirgi kunda respublikamiz bank tizimi o'z ichiga bir necha turdagi banklarni oladi. Bular aksiyador, xususiy, qo'shma, ipoteka va davlat banklaridir. Bu tijorat banklarining har biri turli mulkchilik shakllariga tegishli bo'lgan korxonalar, tashkilot, muassasalarga hamda yuridik maqomga ega bo'lmagan tadbirkorlar va boshqa jismoniy shaxslarga xizmat ko'rsatadi. Banklar tomonidan xalq xo'jaligiga xizmat ko'rsatish jarayonida banklararo munosabatlar vujudga keladi.

Banklararo hisob-kitoblarning mazmuni shundan iboratki, bir bank xizmatidan foydalanuvchi korxonaning talab qiluvchiga saqlanadigan hisob-varag'idan boshqa hisob-varag'iga hujjatda ko'rsatilgan summa

buxgalteriya yozuvlari orqali o'tkaziladi. Respublikamiz banklari o'rtasida banklararo hisob-kitoblarni o'tkazish tartibi bir necha marta o'zgartirilgan. 1995-yilda Markaziy bank tomonidan xalq xo'jaligida hisob-kitoblarni tezlashtirish barcha hududiy Markaziy bank boshqarmalari qoshida hisob markazlari tashkil etish haqida qaror qabul qilindi. Kliring markazlari tugatilib, pochta orqali jo'natiladigan ogohnomalar ham bekor qilindi. Yangi hisob-kitoblar tizimi "Elektron pochta to'lovlar tizimi" joriy etildi. Hozirgi paytda tijorat banklari o'rtasidagi banklararo hisob-kitoblar Markaziy bank orqali o'tkaziladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida ko'rsatilgan tahlillardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni keltirish o'rinnlidir:

- tijorat banklari orasida asosan TIF Milliy banki AJ, "O'zsanootqurilishbanki" ATB va "Asakabank" AJ banklari orqali katta summadagi tranzaksiyalarning amalga oshirilganligi tufayli boshqa tijorat banklari naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini yanada takomillashtirishlari zarurligidan dalolat bermoqda. Bunday holatda banklar Internet-banking tizimi orqali o'tkazmalar tezligini oshirishlari zarur.
- Banklararo to'lov tizimida asosan bitta shakldan foydalanishi banklarda risk darajasining yuqori bo'lishini keltirib chiqaradi. Banklarimiz elektron tizimni ham takomillashtirishlari orqali takomillashib borayotgan raqamli iqtisodiyotdagi raqobat shaklini keltirib chiqarishadi.
- Banklararo to'lov o'tkazmalarining tezkorligi hamda ishonchligi mijozlarning banklarga bo'lgan ishonchini oshiradi bu esa bankga mijozlar ortishidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida" gi 2019-yil 1-noyabrda O'RQ-578-sonli Qonuni.
2. The 2021 McKinsey Global Payments Report, 2021-pp. 7-8.
3. Банковское дело: учебник. Лаврушин О.И. и др. – издание – М.: КПОРУС, 2011.-366 с.
4. Рахимова Х.У., "Organizatsiya i razvitiye platozhnoy sistemy Respubliki Uzbekistan" avtorreferat dissertatsiya kand.ekon. nauk, Bankovsko-finansovaya akad.PUz.2006 g.
5. "To'lov tizimi va bank xavfsizligi": O'quv qo'llanma (barcha bakalavr talim yo'nalishi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun) Z. A. Umarov va b. –T.: "Tahririy Nashriyot", 2023 y.
6. <https://cbu.uz/> - Markaziy bank sayti
7. Наврузов А. Пути повышения эффективности использования ресурсной базы коммерческих банков //Бозор, пул ва кредит. –Тошкент, 2002. -№ 9-10. –Б.10-12.

8. Нурмуродов Б. Надзор и регулирование деятельности коммерческих банков: Мировой опыт. //Рынок, деньги и кредит. – Москва, 2003. №1. –С. 12-15.
9. Нурмуродов Б. Банк назорати тизимини такомиллаштириш – иктисодий баркарорликнинг асосий омилли. //Бозор, пул ва кредит. –Тошкент, 2011. -№2,–Б. 6–9.
10. Омонов А. Замонавий ривожланиш босқичида тижорат банкларини капиталлаштириш //Бозор, пул ва кредит журнали. – Тошкент, 2005. -№7. –Б. 3-5.
11. Симановский А.Ю. Достаточность банковского капитала //Деньги и кредит. –Москва, 2000. -№6. –С. 20-23.
12. Тен В.А. Эшонхўжаев Р.А. Роль банков развития в становлении приоритетных отраслей //Экономическое обозрение. – Ташкент, 2002. -№12. –С.7-19.

⁸ <https://cbu.uz/uz/payment-systems/payment-documents/> – Markaziy bank ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.